

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

КВАЛІФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ

Навчальний посібник

*За загальною редакцією доктора юридичних наук,
професора, академіка НАПрН України М. І. Панова*

Харків
«Право»
2016

УДК 343.232
ББК 67.308
К32

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 5 від 28 грудня 2015 р.)*

Рецензенти:

В. І. Борисов – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, директор Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України;

В. П. Тихий – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, віце-президент НАПрН України

Колектив авторів:

Г. М. Анісімов – розд. IV (у співавт. з *С. О. Харитоновим*); *О. О. Володіна* – розд. III; *Ю. П. Дзюба* – розд. V (у співавт. з *М. І. Пановим*); *В. В. Ємельяненко* – розд. VII (у співавт. з *В. І. Касинюком*); *І. О. Зінченко* – розд. II; *В. І. Касинюк* – розд. VII (у співавт. з *В. В. Ємельяненко*); *В. М. Киричко* – розд. VI; *В. А. Ломако* – розд. VIII; *М. І. Панов* – вступ, розд. I, розд. V (у співавт. з *Ю. П. Дзюбою*); *С. О. Харитонов* – розд. IV (у співавт. з *Г. М. Анісімовим*)

Кваліфікація злочинів : навч. посіб. / Г. М. Анісімов, О. О. Володіна, І. О. Зінченко та ін. ; за ред. М. І. Панова. – Х. : Право, 2016. – 356 с.

ISBN 978-966-458-971-7

У посібнику розглянуто загальні положення кваліфікації злочинів – її поняття, підстави, етапи, види, принципи, а також питання кваліфікації окремих видів злочинів: проти життя, здоров'я, статевої свободи та статевої недоторканості особи; проти власності і у сфері господарської діяльності; з безпеки руху та експлуатації автотранспорту; проти громадського порядку та моральності. Приділено значну увагу аналізу об'єктивних і суб'єктивних ознак складів злочинів, розмежуванню суміжних складів, відмежуванню злочинних діянь від незлочинних; використано роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, інші матеріали судової практики з кваліфікації окремих категорій злочинів.

Для студентів, аспірантів, викладачів юридичних навчальних закладів, науковців, юристів-практиків.

УДК 343.232
ББК 67.308

© Анісімов Г. М., Володіна О. О.,
Зінченко І. О. та ін., 2016

© Видавництво «Право», 2016

ISBN 978-966-458-971-7

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ I. Загальні засади кваліфікації злочинів.....	6
Розділ II. Кваліфікація злочинів проти життя	52
Розділ III. Кваліфікація злочинів проти здоров'я особи	87
Розділ IV. Кваліфікація злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи	110
Розділ V. Кваліфікація злочинів проти власності	156
Розділ VI. Кваліфікація злочинів у сфері господарської діяльності	210
Розділ VII. Кваліфікація злочинів проти безпеки руху та експлуатації автотранспорту та міського електротранспорту.....	268
Розділ VIII. Кваліфікація злочинів проти громадського порядку та моральності	291
Рекомендована література та матеріали судової практики	345

ВСТУП

Кваліфікація злочинів є одним із найбільш важливих і відповідальних етапів застосування норм закону про кримінальну відповідальність. Правильна кваліфікація злочинів виступає необхідною умовою реалізації конституційного принципу законності у кримінальному судочинстві, досконалого та юридично виваженого досудового розслідування і розгляду кримінальних проваджень у судах, призначення особам, визнаним винними за вироком суду, справедливого й обґрунтованого покарання чи звільнення їх від кримінальної відповідальності або від покарання. Тому поглиблене вивчення студентами вищих юридичних навчальних закладів III–IV рівнів акредитації навчальної дисципліни «Кваліфікація злочинів» має важливе значення, оскільки надає їм можливість більш досконало й поглиблено порівняно з навчальною дисципліною «Кримінальне право України» вивчити теоретичні і практичні проблеми застосування норм закону про кримінальну відповідальність. Одночасно студенти опановують більший обсяг знань із кримінального права, яке є підґрунтям таких навчальних дисциплін кримінального циклу, як «Кримінальний процес», «Криміналістика», «Кримінологія» та ін., і при цьому в них формуються потрібні професійні уміння й навички практичної діяльності із кваліфікації злочинів як необхідної і важливої складової в системі правозастосовної діяльності органів кримінальної юстиції.

Навчальний посібник «Кваліфікація злочинів» підготовлений на базі чинного (2001) Кримінального кодексу України — із змінами і доповненнями станом на 25 грудня 2015 р., відповідно до основних положень Програми навчальної дисципліни «Кваліфікація злочинів, досудове розслідування яких здійснюють слідчі органів внутрішніх справ», затвердженої вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого 05.06.2012 р. (протокол № 10), а також з урахуванням Програми навчальної дисципліни «Кримінальне право України», затвердженої вченою радою Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 6 від 21.02.2012 р.).

Навчальний посібник складається із VIII розділів. Перший із них присвячений загальним засадам кваліфікації злочинів, в якому розглядаються: поняття, підстави, логіко-гносеологічні аспекти, принципи, види та значення кваліфікації злочинів. У наступних розділах розглядаються основні й найбільш складні питання кваліфікації злочинів: проти життя, здоров'я, статевої свободи та статевої недоторканості особи; злочинів проти власності і у сфері господарської діяльності; злочинів, які посягають на безпеку руху та експлуатації автотранспорту та міського електротранспорту; злочинів проти громадського порядку та моральності. Означені злочини є найбільш поширеними і при кваліфікації саме цих злочинів у слідчій, прокурорській та судовій практиці виникають певні складнощі. Тому переважна більшість матеріалу посібника присвячена кваліфікації окремих видів (груп) злочинів, що має за мету забезпечити при вивченні навчального курсу «Кваліфікація злочинів» набуття студентами практичних навичок та умінь щодо кваліфікації конкретних злочинів.

При підготовці навчального посібника значна увага приділялась як розкриттю змісту відповідних норм кримінального законодавства, так і питанням практики кваліфікації злочинів, ними передбачених, а також розмежуванню суміжних злочинів та відмежуванню від діянь, що не є злочинами. При цьому широко використовувались роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, що містяться у відповідних його постановках з питань кваліфікації окремих категорій злочинів, а також опублікована і неопублікована судова практика кваліфікації злочинів за окремими кримінальними провадженнями.

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ

- § 1. Поняття «кваліфікація злочинів».
- § 2. Підстави кримінально-правової кваліфікації злочинів.
 - 2.1. Фактична підстава кримінально-правової кваліфікації злочинів.
 - 2.2. Склад злочину як юридична (нормативно-правова) підстава кваліфікації злочинів.
 - 2.2.1. Співвідношення понять «склад злочину», «кримінально-правова норма», «закон про кримінальну відповідальність».
- § 3. Логіко-гносеологічні аспекти кваліфікації злочинів.
- § 4. Етапи кваліфікації злочинів.
- § 5. Розмежування складів злочинів — необхідна умова правильної кваліфікації злочинів.
- § 6. Види, принципи та значення кваліфікації злочинів.
 - 6.1. Види кваліфікації злочинів.
 - 6.2. Принципи кваліфікації злочинів.
 - 6.3. Значення кваліфікації злочинів.

§ 1. Поняття «кваліфікація злочинів»

Кваліфікація (від лат. *qualification* < *quails* — який, якої якості + *facere* — робити) *злочинів* є одним із найважливіших етапів застосування норм кримінального права. Правильна кваліфікація забезпечує реалізацію конституційного принципу законності у кримінальному судочинстві (ст. 129 Конституції), гарантує охорону й здійснення прав і свобод людини і громадянина, виступає необхідною умовою призначення справедливого покарання (чи звільнення від кримінальної відповідальності або від покарання). У свою чергу, помилки у кваліфікації злочинів неодмінно ведуть до помилок у призначенні покарання або вирішенні інших питань щодо кримінальної відповідальності.

Термін «кваліфікація злочинів» використовується як у кримінальному (статті 9, 29, 33, 35, 66, 67 Кримінального кодексу України — далі КК), так і у кримінальному процесуальному законодавстві (п. 5 ч. 5 ст. 214, п. 5 ч. 1 ст. 277, п. 5 ч. 2 ст. 291 та ін. Кримінального процесуального кодексу України — далі КПК). Однак легального (нормативно-правового) визначення поняття «кваліфікація злочинів» чинне законодавство не містить, хоча пропозиції щодо доцільності такого визначення в літературі висловлювалися¹. У теорії і практиці кримінального права поняття «кваліфікація злочинів» визначають по-різному: як встановлення тотожності ознак вчиненого суспільно небезпечного діяння і ознак кримінально-правової норми, що передбачає відповідальність за це діяння²; як кримінально-правову оцінку вчиненого суспільно небезпечного діяння³; як встановлення і юридичне закріплення точної відповідності ознак учиненого діяння і ознак складу злочину, передбаченого кримінально-правовою нормою⁴. Кожне із вказаних визначень відображає більшою чи меншою мірою сутнісні риси кваліфікації злочинів як специфічного логіко-юридичного пізнавального і оцінювального процесу, підставами (*об'єктами*) якого є *суспільно небезпечне діяння і склад злочину*, якому це діяння повинно відповідати. Проте останнє із наведених визначень кваліфікації є більш повним і глибоким, відповідає в цілому законодавчому визначенню підстави кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК), виступає так би мовити, «механізмом її

¹ Див: Навроцький, В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації [Текст] / В. О. Навроцький. – К. : Атіка, 1999. – С. 441–457.

² Див.: Наумов, А. В. Законы логики при квалификации преступлений [Текст] / А. В. Наумов, А. С. Новиченко. – М. : Юрид. лит., 1978. – 104 с.

³ Див.: Навроцький, В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації [Текст] : навч. посіб. / В. О. Навроцький. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 6–44.

⁴ Див.: Кудрявцев, В. Н. Общая теория квалификации преступлений [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1972. – 352 с.; Куринов, Б. А. Научные основы квалификации преступлений [Текст] / Б. А. Куринов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 184 с.; Кузнецова, Н. Ф. Проблемы квалификации преступлений: Лекции по спецкурсу «Основаы квалификации преступлений» [Текст] / Н. Ф. Кузнецова. – М. : Изд. дом «Городец», 2007. – 336 с.; Гаухман, Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика [Текст] / Л. Д. Гаухман. – М. : АО «Центр ЮрИнфоР», 2003. – 448 с.

реалізації», і тому в подальшому ми будемо виходити саме із цього визначення.

Проте наведене лише на дефінітивному рівні визначення поняття «кваліфікація злочинів» має досить загальний характер і не розкриває повною мірою сутність, зміст та структуру вказаної оціночно-пізнавальної діяльності. Для цього необхідно, як уявляється, розглянути і встановити *підстави кримінально-правової кваліфікації, її логіко-гносеологічні засади (аспекти) та етапи її здійснення, а також розмежування складів злочинів як необхідної умови правильної кваліфікації злочинів*. Застосування зазначеного наукового інструментарію надасть можливість, на нашу думку, глибше розкрити найбільш суттєві риси і особливості цієї оціночно-пізнавальної діяльності при застосуванні кримінального закону.

За своєю суттю і змістом кваліфікація злочинів завжди пов'язана з необхідністю обов'язкового встановлення і доказування кримінально-процесуальними і криміналістичними засобами двох надзвичайно важливих обставин: 1) факту вчинення особою (суб'єктом злочину) суспільно небезпечного діяння, тобто конкретного акту її поведінки (вчинку) у формі дії чи бездіяльності; 2) точної відповідності ознак цього діяння ознакам складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК. Вказані обставини в літературі прийнято називати «підставами кримінально-правової кваліфікації». Розглянемо їх детальніше.

§ 2. Підстави кримінально-правової кваліфікації злочинів

Слово «підстава» означає «те головне, на чому базується, ґрунтується що-небудь»¹, наприклад, певна праця чи інша діяльність. Отже, із цього слідує, що підстави кримінально-правової кваліфікації — це ті об'єктивні обставини, що лежать в основі визнання вчиненого суспільно небезпечного діяння певним злочином з одно-

¹ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – С. 782.

часною констатацією відповідної норми кримінального закону (його статті чи частини статті), яка передбачає це діяння як заборонене і була порушена цим діянням. Виходячи із визначення і змісту поняття «кваліфікація злочинів», підстави кваліфікації в юридичній літературі поділяють на два види, що отримали умовну назву «фактична підстава» і «юридична (нормативно-правова) підстава».

2.1. Фактична підстава кримінально-правової кваліфікації злочинів — наявність факту вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке виступає об'єктом кваліфікації з точки зору визнання (чи невизнання) його злочином. Вказана фактична підстава знаходиться у тісному співвідношенні з обставинами, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні (предмет доказування). Ними, згідно із ч. 1 ст. 91 КПК, зокрема, є: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; 4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; 5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання; 6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення; 7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру.

Сприймаючи в цілому вимоги кримінально-процесуального законодавства щодо предмета доказування у кримінальному провадженні як імперативні й такі, що підлягають обов'язковому виконанню, все ж відзначимо, що з точки зору змісту поняття «кримінально-правова кваліфікація» основоположною одиницею злочину, як факта (явища) реальної дійсності, є суспільно небезпечне діяння, яке є обов'язковим (конститутивним) і визначальним елементом поняття злочину (ч. 1 ст. 11 КК) і тому в першу чергу має бути встановлено та доведено кримінально-процесуальними і криміналістичними засобами у кожному кримінальному провадженні. По суті *встановлення факту вчинення суспільно небезпечного діяння повинно передувати у часі самій процедурі кваліфікації злочину, як специфічної логіко-гносеологічної і оцінювально-пізнавальної (з точки зору кримінального права) діяльності*. Відсутність суспільно небезпечного діяння як факту реальної дійсності, безумовно, виключає і саму процедуру кваліфікації.

Суспільно небезпечне діяння — це конкретний акт суспільно небезпечної (негативної, асоціальної) поведінки особи фізичної (суб'єкта злочину) у формі дії чи бездіяльності. Не випадково у ч. 1 ст. 11 КК злочином цілком підставно визнається «передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину». Саме із суспільно небезпечним діянням, тобто *конкретним вчинком особи*, законодавець пов'язує встановлення підстави кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК), в якій «діяння» є обов'язковою умовою цієї підстави. Людина, як суб'єкт соціального буття вступає у сферу, «підвладну кримінальному закону», лише за умови вчинення нею конкретного, вказаного в кримінальному законі діяння — дії або бездіяльності. Поза своїми вчинками, тобто конкретними актами суспільно небезпечної поведінки у формі діяння (дії чи бездіяльності), особа не підлягає дії кримінального закону і покаранню, не є його об'єктом. Звідси випливає, що думки, погляди, переконання, морально-психологічні якості людини, її наміри, якими б негативними вони не були, навіть злочинні (в тому числі й виявлення умислу, тобто прояв особою тим чи іншим способом — усно, письмово — іншим чином наміру вчинити певний злочин), якщо вони не об'єктивовані у вчинку, у конкретному акті

поведінки особи, в її діянні — дії чи бездіяльності, не можуть розглядатися як суспільно небезпечне діяння і не можуть виступати ані умовою кримінальної відповідальності, ані підставою (фактичною) кримінально-правової кваліфікації.

Поняття *«суспільно небезпечне діяння»*, як фактична підстава кваліфікації злочину, характеризується певною сукупністю ознак: *це діяння має бути конкретним, усвідомленим, вольовим та суспільно небезпечним актом поведінки особи. Конкретність діяння означає, що воно є відносно обмеженим актом поведінки особи, як різновиду її взаємодії із зовнішнім середовищем, опосередковане її зовнішньою (у вигляді певних рухів тіла чи слів) та внутрішньою (психічною) активністю, і завжди відбувається в певних обстановці, місці й часі та знаходить свій вияв у формі відповідної дії чи бездіяльності (тобто у конкретному вчинку особи), які завжди обмежені об'єктом та метою цієї поведінки. Діяння — це усвідомлений акт поведінки людини, що як істота розумна (homo sapiens) здатна пізнавати об'єктивний світ і відображати його у своїй свідомості. Усвідомленість означає, що особа розуміє як фактичні, так і соціальні якості та риси вчинюваного нею діяння або має (зберігає) в конкретних умовах потенційну можливість свідомо контролювати свою поведінку. Тому усвідомленість притаманна як умисним, так і необережним діянням, вчиненим у формі як активної, так і пасивної поведінки (наприклад, особа не виконує покладених на неї обов'язків, скажімо, внаслідок відволікання, відвернення уваги від виконання своїх обов'язків чи навіть коли особа знаходилась у стані сну, алкогольного чи наркотичного сп'яніння тощо). У випадках коли акт поведінки людини, або рухи тіла, не контролюється її свідомістю, навіть коли ці рухи були суспільно небезпечними, наприклад, дії душевнохворих та неосудних осіб, така поведінка не може розглядатися як діяння у кримінально-правовому сенсі. Діяння повинно бути актом вольової поведінки, тобто проявом волі суб'єкта, коли останній діє з відповідних мотивів, здійснює певну мету і при цьому здатний вільно («свобода волі») обирати той чи інший варіант поведінки, тобто має можливість керувати своїми діями за своїм розсудом. Діяння чи рухи тіла, в яких немає прояву волі, вчинені, наприклад, внаслідок нездоланної сили чи під безпосереднім впливом нездоланного фізичного приму-*

су, рефлекторні дії (як реакція організму людини на дію електричного струму, вогню та ін.) не можуть визнаватися як діяння, яке могло би виступати об'єктом кримінально-правової кваліфікації.

Суспільна небезпечність як ознака діяння полягає в тому, що воно *заподіює істотну шкоду суспільним відносинам, охоронюваним кримінальним законом від злочинних посягань, або створює реальну загрозу її заподіяння*. Суспільна небезпечність органічно притаманна діянню — дії чи бездіяльності особи, що зрештою і є підставою визнання його у законі злочинним і караним. Це положення безпосередньо випливає із ч. 2 ст. 11 КК. Дія чи бездіяльність, що через свою малозначність не заподіює істотної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони або ж не створює загрози її заподіяння, позбавлена такої її соціальної властивості, як суспільна небезпечність, і тому не може визнаватися злочином. Суспільна небезпечність діяння визначається усією сукупністю об'єктивних і суб'єктивних ознак, притаманних злочину: характером дії чи бездіяльності, способом і засобами, за допомогою яких учиняється посягання, місцем, часом та обстановкою вчинення діяння, формою вини, спрямованістю умислу особи, мотивами та метою її поведінки. Особливе значення для визнання діяння суспільно небезпечним мають характер і цінність суспільних відносин, на які воно посягає, а також *характер та тяжкість (розмір) шкоди*, яка спричиняється дією чи бездіяльністю цим відносинам або створюється загроза її спричинення. Отже, шкода (шкідливість) притаманна суспільно небезпечному діянню, що визнається злочином, становить його соціальний зміст і сутність. Ще у 1764 р. Чезаре Беккарія писав: «Дійсним мірилом злочинів є шкода, що заподіюється ними суспільству»¹. Саме шкода виступає основним (головним) показником суспільної небезпечності діяння як матеріальної ознаки. При цьому потрібно враховувати, що наслідки діяння, як шкода (збиток), що заподіюється (чи може бути заподіяна) суспільним відносинам, можуть бути *матеріальними (шкода, що має особистий (фізичний) або майновий характер) чи нематеріальними (шкода у політичній, організаційній, соціальній*

¹ Беккарія, Ч. О преступлених и наказаниях [Текст] : пер. с итал. / Чезаре Беккариа. – Киев : Ин. Юре, 2014. – С. 97.

сферах). У випадках коли законодавець конструює у статтях Особливої частини КК злочини з «матеріальним складом» (їх більшість), шкода за загальними правилом конкретизується: її вид, розмір чи обсяг вказуються у самому законі — у відповідній статті Особливої частини КК, а також, досить часто, у примітці до неї. У вказаних випадках суспільна небезпечність діяння і визнання його злочинним пов'язується безпосередньо із заподіянням охоронюваним законом суспільним відносинам саме цієї шкоди (певного виду (типу) та міри). Встановлення цієї шкоди в такому випадку є обов'язковим, і навпаки, її відсутність (відповідного виду чи міри шкоди) буде свідчити про відсутність суспільної небезпечності як ознаки діяння (ч. 2 ст. 11 КК). Відзначимо, нарешті, що діяння, як *акт свідомої, вольової і суспільно небезпечної поведінки* (фактична підстава кримінально-правової кваліфікації), має бути вчинене *особою фізичною* осудною, що досягла віку кримінальної відповідальності, тобто суб'єктом злочину, що впливає безпосередньо із змісту ч. 1 ст. 2, ч. 1 ст. 11 та ч. 1 ст. 18 КК. Наведена характеристика суспільно небезпечного діяння як фактичної підстави кримінально-правової кваліфікації, зрозуміло, є найбільш загальною і тому відзначені основні ознаки — на рівні загального — притаманні кожному конкретному суспільно небезпечному діянню, що вчинюється в реальній дійсності і може розглядатися в такому випадку як фактична підстава (об'єкт) кримінально-правової кваліфікації.

2.2. *Склад злочину як юридична (нормативно-правова) підстава кваліфікації злочинів.* Нею, як впливає із раніше сформульованого визначення поняття «кваліфікація злочинів», є наявність у вчиненому суспільно небезпечному діянні складу злочину, передбаченого КК. Під *складом злочину розуміють юридичну (нормативно-правову) конструкцію¹, що являє собою систему об'єктивних і суб'єктивних ознак, встановлених у КК, які в сукупності визначають суспільно небезпечне діяння як злочин.* Ознака складу злочину — це певна риса (властивість, якість) злочину, яка задовольняє таким вимогам:

¹ Див.: Кругликов, Л. Л. Юридические конструкции и символы в уголовном праве [Текст] / Л. Л. Кругликов, О. Е. Спиридонов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 336 с.

а) разом з іншими ознаками даного складу (та в їх єдності) визначає суспільну небезпечність, протиправність та винність діяння; б) відображає індивідуальні риси й особливості, притаманні кожному конкретному злочину (його «виду»), та якими він відрізняється від інших злочинів, а також від діянь, що не є злочинними; в) безпосередньо вказана в законі чи однозначно впливає із його змісту при тлумаченні; г) притаманна всім злочинам даного виду (типу) і не є виведеною (утвореною) від інших ознак¹. Склад злочину являє собою таку систему юридичних (вказаних у кримінальному законі) об'єктивних і суб'єктивних ознак, котрі повинні бути *вичерпними, необхідними і достатніми* (для встановлення підстави кримінальної відповідальності та кваліфікації діяння як злочинного). *Вичерпність* ознак складу злочину слід розуміти як всебічне та повне, в усіх необхідних деталях (вичерпно), і в той же час в узагальненому вигляді текстуальне визначення в законі об'єктивних і суб'єктивних рис та властивостей суспільно небезпечного діяння як злочину. *Необхідність* означає обов'язковість встановлення ознак, вказаних у законі, у їх сукупності визначати наявність у вчиненому діянні складу злочину. Відсутність хоча б однієї з цих обов'язкових ознак завжди виключає можливість визнання наявності складу злочину. *Достатність* вказує на те, що встановлення всіх обов'язкових вказаних у законі ознак не потребує встановлення інших (додаткових) і не вказаних у законі ознак для висновку щодо наявності у вчиненому суспільно небезпечному діянні складу злочину як юридичної підстави кримінальної відповідальності та кваліфікації злочину².

Склад злочину являє собою струнку і жорстко замкнену (закри-ту) систему ознак, що характеризується логічною узгодженістю та упорядкованістю. Всі вони тісно пов'язані між собою, вичерпно вказані в законі і утворюють єдине ціле — склад злочину. В той же час ці ознаки мають бути згруповані в одиниці більш високого (за ступенем узагальнення) рівня, що утворюють структуру складу злочину. Ці узагальнені одиниці в теорії кримінального права отримали назву

¹ Див.: Кудрявцев, В. Н. Общая теория квалификации преступлений [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 111–115.

² Там само. – С. 70–78.

«*елементи складу злочину*». В основу такого рішення покладена, як уявляється, модель акту реальної суспільно небезпечної поведінки особи (як і в цілому — поведінки людини) у формі діяння, структуру якого утворюють об'єкт та суб'єкт, що об'єднані (з'єднані) актом поведінки людини, в межах якої виокремлюються об'єктивна і суб'єктивна сторона цієї поведінки (діяння). Відповідно до цього у *структурі складу злочину* (на підставі структурного аналізу акту поведінки особи — її діяння) *виокремлюються об'єкт* (у низці випадків — предмет) злочину, *об'єктивна сторона* (до якої відносять суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і наслідками, місце, час, обстановку, спосіб, засоби вчинення злочину), *суб'єктивна сторона* (певна форма вини — умисел чи необережність, мотив та мета злочину), *суб'єкт злочину* (особа фізична, осудна, що досягла віку кримінальної відповідальності). Ці елементи виступають по суті категоріями кримінального права і мають важливе гносеологічне та юридичне значення. Їх використання надає можливість науково обґрунтованого конструювання кримінально-правових норм, у диспозиціях яких безпосередньо формулюються ознаки відповідних складів злочинів. Елементи складу злочину дають змогу приводити ознаки складу в логічно узгоджену, струнку систему, що, у свою чергу, сприяє виявленню у процедурі кваліфікації обсягу й змісту останніх і, таким чином, встановленню тих явищ соціально-правової реальності, які вони призначені відображати. Крім того, аналіз елементів і ознак складу злочину (ознаки — як найменші структурні одиниці складу злочину належать до того чи іншого із його елементів), виявлення їх найбільш суттєвих рис (на рівні загального), властивих кожному конкретному складу, надало можливість розробити *загальне поняття складу злочину*. Це поняття є науковою абстракцією, яка відображає те загальне, що має місце у кожному конкретному складі злочину. Отже, загальне поняття складу злочину являє собою «*поняття про всі конкретні склади злочинів*»¹, і само по собі не може виступати ні умовою кримінальної відповідальності, ні підставою кваліфікації злочинів.

¹ Див.: Браїнин, Я. М. Уголовная ответственность в советском уголовном праве [Текст] / Я. М. Браїнин. – М., 1963. – С. 95.

У той же час подібно до будь-якої наукової абстракції загальне поняття «склад злочину» має велике науково-пізнавальне значення, виступає необхідним засобом аналізу й розробки конкретних складів злочинів, теоретичною основою для розкриття їх змісту, що конче потрібно для правильного застосування кримінального закону¹. Проте очевидно, що загальне поняття складу злочину не може виступати як юридична (нормативно-правова) підстава кримінально-правової кваліфікації, а також кримінальної відповідальності. Такою підставою може бути лише *конкретний склад злочину*, який включає в себе найбільш суттєві ознаки злочинів одного і того ж виду (типу), тобто невизначену множинність суспільно небезпечних діянь, що характеризуються тотожністю чи суттєвою схожістю узагальнених (видових) ознак і належать до одного і того ж типу (виду), наприклад, до крадіжок, грабежів, зґвалтувань, вбивств та ін. Даний склад злочину і його ознаки знаходять своє визначення і нормативне закріплення головним чином у диспозиції кримінально-правової норми, встановленої в певній статті (частині статті) Особливої частини КК.

Усі ознаки конкретних складів злочинів, визначених у відповідних статтях КК (як і на рівні загального поняття складу злочину), завжди групуються відповідно до тих чи інших елементів складу злочину: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єктивної сторони, суб'єкта злочину. Отже, сутність кваліфікації полягає в послідовному встановленні у вчиненому суспільно небезпечному діянні відповідних елементів і ознак складу злочину, які в сукупності визначають таке діяння як злочин.

2.2.1. *Співвідношення понять «склад злочину», «кримінально-правова норма», «закон про кримінальну відповідальність».* Обсяг і зміст поняття «склад злочину», що виступає юридичною підставою кваліфікації злочину, визначається зрештою у кримінально-правовій нормі, яка знаходить своє нормативне закріплення у кримінальному законі². Отже, для встановлення складу злочину в кожному конкретному випадку слід з'ясувати питання більш загального порядку —

¹ Див.: Браїнин, Я. М. Уголовная ответственность в советском уголовном праве [Текст] / Я. М. Браїнин. – М., 1963. – С. 95.

² Термін «закон про кримінальну відповідальність» і «кримінальний закон» живаються як синоніми.

питання щодо співвідношення цих базових для кримінального права понять: «склад злочину», «кримінально-правова норма» і «кримінальний закон».

Кримінально-правова норма є доволі складним нормативно-правовим утворенням. Її сутність полягає в тому, що вона являє собою встановлений *державою у кримінальному законі та заборонений під загрозою застосування покарання певний вид (тип) суспільно небезпечної поведінки (діяння) особи в її узагальненому вигляді*. У своїй більшості кримінально-правові норми за змістом є *нормами-заборами певної активної суспільно небезпечної винної поведінки особи*. Проте окремі з них є *нормами-приписами*, які зобов'язують особу до відповідних активних дій, невиконання яких (злочинна бездіяльність) тягне за собою, за наявності необхідних умов (можливості вчинення активних дій, які могли б запобігати спричиненню суспільно небезпечної шкоди) кримінальну відповідальність. Інакше кажучи, тут має місце кримінально-правова заборона пасивної поведінки (бездіяльності). Отже, специфічність норм кримінального права полягає в тому, що вони пов'язані із заборonoю суспільно небезпечних діянь і лише в межах цих заборон встановлюють за діяння, що порушують вказані заборони (кримінальна протиправність), санкцію (можливе покарання) — як форму державного примусу. За структурою кримінально-правові норми включають у себе такі елементи, як гіпотеза, диспозиція та санкція, що органічно пов'язані між собою і утворюють зміст даної норми як цілісного системного об'єкта. *Гіпотеза* (зміст якої впливає головним чином із низки статей Загальної частини КК — статті 1, 2, 3, 11, 19, 22 та ін.) містить указівку на ті обставини, за наявності яких, з урахуванням в обов'язковому порядку її диспозиції, застосовується ця норма кримінального права. *Диспозиція* — головний елемент кримінально-правової норми. Вона в письмовій формі викладена (закріплена) в тексті статті чи частині (інколи у пункті) статті Особливої частини КК. У диспозиції у словесній формі фіксується (описується) в узагальненому вигляді певний варіант (вид, тип) суспільно небезпечної (негативної) поведінки суб'єкта злочину (діяння), вчинення якої заборонено, чи містяться приписи щодо обов'язку активної поведінки особи, тобто певної дії, невиконання якої визнається як діяння злочинне й каране. Тим самим

у диспозиції кримінально-правової норми формулюються ознаки складу злочину — простого, кваліфікуючого чи особливо кваліфікуючого. За технікою визначення змісту кримінально-правової норми і способом опису (закріплення) ознак злочину в законі диспозиції поділяють на прості, описові, відсилочні й бланкетні. У *простих диспозиціях* дається назва злочину загальновідомими термінами і не вказуються його ознаки. *Описовими* визнаються диспозиції, в яких містяться визначення суспільно небезпечного діяння, що визнається злочином, і вказуються його основні об'єктивні та (чи) суб'єктивні ознаки. *Відсилочні* диспозиції для визначення ознак злочину відсилають до інших норм КК. *Бланкетні диспозиції* — це такі, в яких зміст кримінально-правової норми (і ознаки злочину) визначається як кримінальним законом (і перш за все — саме ним), так і окремими нормами чи елементами інших галузей права. Останні входять до змісту закону про кримінальну відповідальність, виступають як його обов'язкові структурні елементи і забезпечують належний рівень кримінально-правового регулювання. *Санкція* — це та частина кримінально-правової норми, що містить у собі вказівку на покарання, яке має бути застосоване до особи за вчинення суспільно небезпечного діяння, що порушує заборони чи приписи, вказані в диспозиції цієї норми¹. Санкція (і покарання, яке в ній встановлено) перш за все *надає специфічного характеру кримінально-правовій нормі* в цілому, підкреслює відмінність цієї норми від інших норм — заборон, наприклад від норм адміністративного права. Саме санкція визначає державно-владний характер даної норми і вказує як на протиправний (у кримінально-правовому сенсі) характер суспільно небезпечної і тому забороненої КК поведінки особи певного виду чи типу (діяння — дії або бездіяльності), описаної в диспозиції кримінально-правової норми, так і на кримінально-правову карність цього діяння.

Утім головним для вирішення проблем кримінально-правової кваліфікації є те, що у кримінально-правовій нормі *вичерпно* вказуються об'єктивні та суб'єктивні ознаки, які в сукупності визнають

¹ Див.: Дурманов, Н. Д. Советский уголовный закон [Текст] / Н. Д. Дурманов. — М. : Изд-во МГУ, 1967. — С. 112–130.

суспільно небезпечне діяння як злочин, тобто утворюють певний (конкретний) склад злочину. Тут, безумовно, слід відзначити, що диспозиція кримінально-правової норми, у змісті якої закріплюються відповідні ознаки складу злочину, становить у свою чергу, зміст статті або частини статті Особливої частини КК. З цього випливає, що для встановлення складу злочину як нормативно-правової основи кваліфікації злочину слід перш за все звернутися до аналізу змісту диспозиції відповідної статті (частини статті) Особливої частини КК. Однак *склад злочину*, як і *кримінально-правова норма*, до змісту якої він входить, і *стаття (частина статті) Особливої частини КК*, в якій ця норма закріплена, *не є тотожними*. «Склад злочину» — поняття більш широке за обсягом і глибше за змістом, ніж диспозиція статті Особливої частини КК. В останній вказуються лише ознаки, що є специфічними для того чи іншого конкретного складу злочину (особливе). Ознаки ж загальні для всіх конкретних складів злочинів (загальне), що становлять зміст диспозиції кримінально-правової норми, законодавець виносить за «рамки» диспозиції статей Особливої частини КК¹. Вони знаходять відображення й закріплення в окремих статтях Загальної частини КК: у ст. 1 (об'єкт злочину); у ст. 11 (суспільно небезпечне, протиправне діяння); у статтях 18–22 (ознаки суб'єкта злочину); у статтях 23–25 (поняття, ознаки і форми вини: умисел і необережність) та ін. Крім того, у Загальній частині визначаються і деякі специфічні форми прояву злочинів, що становлять спеціальні види складів злочинів: незакінчений злочин (статті 13–16) і співучасть у злочині (статті 26–31). Отже, *склад злочину*, як і *кримінально-правова норма*, в якій цей склад відображається, — це *складне, комплексне нормативно-правове утворення, яке знаходить законодавче визначення в певній статті (чи частині статті) Особливої частини КК, а також у окремих статтях Загальної частини КК*.

Логічною моделлю, що покладено в основу конструювання цієї норми, визначення її змісту і обсягу, є склад злочину, який, у свою

¹ Див.: Кузнецова, Н. Ф. Преступление, состав преступления, диспозиция уголовно-правовой нормы [Текст] / Н. Ф. Кузнецова // Вестн. МГУ. Серия «Право». – 1967. – № 54. – С. 44.

чергу, моделюється, як відзначалось, на підставі структури акта суспільно небезпечної поведінки (діяння) людини, з його обов'язковими елементами: об'єктом і суб'єктом, об'єктивною та суб'єктивною стороною. Дана норма належить до типу норм, які в теорії права мають назву «логічна норма»¹. Саме таке комплексне трактування кримінально-правової норми здатне у повному обсязі (вичерпно), структурно (логічно-последовно) і текстуально (у словесній, письмовій формі) відображати склад злочину і *всі його обов'язкові ознаки*. У такому розумінні склад злочину і виступає юридичною (нормативно-правовою) підставою кваліфікації вчиненого суб'єктом суспільно небезпечного діяння.

Для визначення в законі про кримінальну відповідальність складу злочину і його ознак та відповідних йому кримінально-правових норм, законодавець використовує різноманітні прийоми і засоби законодавчої техніки. Основним і надзвичайно важливим завданням при цьому є забезпечення чітких та ємних законодавчих формулювань, у яких мають бути встановлені *точні склади злочинів*, які були б позбавлені казуїстичності (надмірної деталізації) і в той же час у оптимально узагальненій формі визначали б ознаки відповідних злочинів. Вирішення вказаного завдання здійснюється головним чином шляхом застосування *формально визначених понять* і відповідної юридичної термінології; за допомогою яких чітко визначаються зміст і обсяг суспільно небезпечних діянь (кримінально-правової «матерії»), що визнаються злочинними і караними. Перелік ознак цих понять є, за загальним правилом, вичерпним — вони прямо вказані в законі або однозначно виводяться із його змісту при тлумаченні, що надає можливість достатньо точно й повно виявляти в кожному випадку обсяг суспільних явищ, на які поширюється дія цього закону і його норм.

Поряд із цим законодавець при визначенні у кримінально-правових нормах складів злочинів використовує і *оціночні поняття*, що є об'єктивною потребою, оскільки законодавець стикається з необхідністю визначення у законі явищ реальної дійсності, що ха-

¹ Див.: Алексеев, С. С. Общая теория права [Текст] : в 2 т. / С. С. Алексеев. – М., 1982. – Т. 2. – С. 35, 39–41, 56, 63.

рактизується множинністю, складністю і недостатньою чіткістю та визначеністю (деякою аморфністю). Унаслідок цього особливістю оціночних понять є те, що вони не мають завершеного переліку ознак, які утворюють їх зміст; обсяг (коло) явищ, що відображають ці поняття, не мають чіткого обмеження і визначення. Безумовно, вказані поняття певним чином ускладнюють закон про кримінальну відповідальність, погіршують його якість, що обумовлює й певні особливості його застосування у процесі кваліфікації злочинів.

Для надання кримінально-правовому регулюванню необхідної визначеності й формування точних складів злочинів важливою і достатньо поширеною у кримінальному законотворенні є використання *бланкетних диспозицій*. Їх особливістю є те, що зміст і обсяг цих складів злочинів визначається як кримінально-правовою нормою (і перш за все саме нею), так і нормами чи елементами норм інших галузей права. Причому останні не розширюють і не збільшують обсяг, зміст і межі складу злочину, визначеного в диспозиції. Вони лише *уточнюють* та *конкретизують* відповідні ознаки складу злочину, які викладені у законі, як правило, загальним чином. Однак головною і визначальною складовою цих диспозицій у всіх випадках виступає їх кримінально-правова компонента (спосіб вчинення злочину, суспільно небезпечні наслідки, мотив та мета злочину та ін.), яка визначає і зміст, і обсяг соціально-правових явищ, що охоплюються ознаками складу злочину, визначеного в цій диспозиції. Отже, функціональне призначення цих елементів бланкетної диспозиції — надати більшу точність і визначеність нормі закону про кримінальну відповідальність, *деталізувати та конкретизувати ознаки складу злочину* з метою забезпечення ефективності кримінально-правового регулювання. Особливості цих кримінально-правових норм і відповідних складів злочинів з «бланкетними ознаками», безумовно, не можуть не впливати на особливості їх застосування при кваліфікації злочинів.

Таким чином, для встановлення у вчиненому суспільно небезпечному діянні конкретного складу злочину, як юридичної підстави кримінально-правової кваліфікації, його елементів і ознак слід перш за все з'ясувати зміст диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК, в якій встановлено кримінальну відповідальність за

відповідний злочин, а також певних статей Загальної частини КК, у яких визначаються ті чи інші загальні для всіх складів злочинів ознаки чи елементи, притаманні кожному конкретному складу злочину. У випадках, коли законодавець застосовує бланкетні диспозиції, для встановлення всіх ознак складу злочину, необхідно також звернутися до аналізу змісту норм інших галузей права (законів чи підзаконних актів), які прямо вказані у законі про кримінальну відповідальність чи однозначно впливають із його змісту, встановити їх юридичну силу, дію у часі й просторі та за колом осіб і шляхом використання цих норм деталізувати (конкретизувати) ознаки даного складу злочину у межах, визначених кримінально-правовою нормою.

Із викладеного слідує, що кваліфікація злочинів, з точки зору структурного аналізу, вимагає наявності двох елементів як необхідні її складові: *суспільно небезпечне діяння*, ознаки якого впливають із змісту ч. 1 ст. 2 та ч. 1 ст. 11 КК, і *склад злочину* — як нормативно-правове утворення (юридична конструкція), ознаки якого безпосередньо вказані у кримінальному законі або однозначно впливають із його змісту при тлумаченні. Проте в літературі з кримінального права поряд із поняттям «кваліфікація злочинів» застосовують поняття «кримінально-правова кваліфікація», до змісту якого відносять кваліфікацію (надання правової оцінки) не тільки суспільно небезпечним діянням, що є злочинами, а й іншим діянням: діяння осіб неосудних, діяння при необхідній обороні, затриманні злочинця або за інших обставин, що виключають злочинність діяння¹. Однак таке широке трактування поняття «кримінально-правова кваліфікація» навряд чи заслуговує на підтримку, оскільки предметом правового регулювання кримінального права є злочин і встановлені за нього у законі покарання та інші заходи кримінально-правового характеру. Тому і до предмета (об'єкта) кваліфікації у кримінальному праві слід відносити лише такі суспільно небезпечні діяння, які визнані законом про кримінальну відповідальність злочинами. Інші діяння,

¹ Див.: Навроцький, В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації [Текст] : навч. посіб. / В. О. Навроцький. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – С. 6–12; 321–369; Колосовський, В. В. Теоретические проблемы квалификации уголовно-правовых деяний [Текст] / В. В. Колосовский. – М. : Статут, 2011. – С. 26–86.

що не є злочинами, хоча і можуть бути об'єктивно суспільно небезпечними: діяння неосудних, осіб які не досягли віку кримінальної відповідальності, а також діяння, що не є протиправними у кримінально-правовому сенсі (діяння, вчинені у стані необхідної оборони, при затриманні особи, що вчинила злочин, при крайній необхідності, тощо), за своєю суттю не є об'єктами кримінально-правової кваліфікації у строгому розумінні цього слова. У даному випадку, безумовно, слід вести мову про *розмежування злочинів і діянь, що мають із ними суттєву схожість, але при цьому не є злочинами, навпаки, визнаються правомірними*. Отже, у кримінальному праві кримінально-правову кваліфікацію більш правильно слід трактувати лише як кваліфікацію суспільно небезпечних діянь, що передбачені чинним кримінальним законодавством як злочини.

■ § 3. Логіко-гносеологічні аспекти кваліфікації злочинів

З точки зору психологічної характеристики кваліфікація злочинів є доволі складним пізнавальним процесом. Причому ця пізнавальна діяльність має особливості як при встановленні фактичних обставин — вчиненого суспільно небезпечного діяння, так і при виявленні точної відповідності ознак цього діяння ознакам складу злочину. Безумовно, процедура встановлення фактичних обставин події вчинення суспільно небезпечного діяння (яке завжди конкретне і характеризується незліченною кількістю індивідуальних, притаманних тільки йому ознак) має досить чітку і в той же час узагальнену (в абстрактному вигляді) регламентацію у КПК і безпосередньо до змісту поняття «кваліфікація злочинів» як такого не входить. Тут лише відзначимо, що за гносеологічною суттю ця процедура включає в себе широкий спектр прийомів та форм як емпіричного, так і теоретичного пізнання, що фактично передує процедурі кваліфікації. Відправними у цій пізнавальній діяльності виступають відчуття, сприйняття, уявлення, на підставі яких формуються первісні судження і узагальнення щодо вчиненого суспільно небезпечного діяння, а також шляхом використання таких умовиводів і форм мислення, як